

مطالعه تطبیقی نوآوری تزئینات دو مسجد مدرسه سردار قزوین و سپهسالار تهران

doi 10.52547/ami.2022.1496.1130

سیده مریم مجتبیوی / استادیار گروه معماری، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران. *

mojtabavi_m@yahoo.com

فریناز واسعی / دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران.

سید حسین مجتبیوی / استادیار گروه هنر اسلامی، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران.

دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۱۰ - پذیرش: ۱۴۰۱/۴/۱۵

چکیده

تزئینات و آرایش بناها از عوامل مؤثر در شکوه و زیبایی معماری دوره قاجار است. در این دوره، شاهد نوآوری و تحولات جدیدی در هنر و معماری هستیم. معماری مسجد-مدرسه‌ها نیز در این عصر پرتحول، دارای نوآوری‌های درخور توجهی هست که کم‌تر به آن پرداخته شده است. مسجد-مدرسه سپهسالار (مطهری) و مسجد-مدرسه سردار قزوین از لحاظ تزئینات به‌ویژه نقوش کاشی کاری، جزء بناهای شاخص این دوره هستند، لذا بررسی تزئینات و تفاوت نقوش به کار رفته در این دو بنا، از اهداف اصلی این پژوهش می‌باشد و در این راستا، سؤالات زیر مطرح می‌گردد: ۱. تزئینات دو مسجد-مدرسه سردار قزوین و سپهسالار تهران از چه ویژگی‌هایی برخوردار هستند؟ ۲. نحوه تأثیرپذیری تزئینات این دو مسجد-مدرسه سردار و سپهسالار از غرب به چه صورت بوده است؟ شیوه پژوهش حاضر، تحلیلی-توصیفی است. در گام اول، از طریق مطالعات کتابخانه‌ای پیشینه مرتبط با تزئینات دوره قاجار مورد مطالعه قرار گرفته، در گام دوم، از طریق مشاهدات میدانی، به بررسی تزئینات در نمونه‌های موردی پرداخته شده و در گام آخر، با تطبیق مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی، نوآوری در نقوش دو مسجد-مدرسه سپهسالار و سردار مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که تزئینات هر دو بنا، تحت تأثیر هنر و فرهنگ غربی بوده‌اند. در تزئینات مسجد-مدرسه سپهسالار، برخی از نقوش به‌طور کاملاً مستقیم و بدون تغییر از هنر غرب اقتباس شده‌اند؛ ولیکن تزئینات مسجد-مدرسه سردار قزوین به‌طور هم‌زمان تحت تأثیر معماری ایرانی، فرهنگ بستر و عناصر غربی شکل گرفته‌اند.

کلیدواژه‌ها: دوره قاجار، تزئینات، مسجد-مدرسه، مسجد-مدرسه سردار، مسجد-مدرسه سپهسالار (مطهری).

A Comparative Study of the Decoration Innovation of the Two Mosque-schools of Sardar Qazvin and Sepahsalar in Tehran

 [10.52547/ami.2022.1496.1130](https://doi.org/10.52547/ami.2022.1496.1130)

Seyedeh Maryam Mojtavavi / Assistant Professor of Architecture Department, Ferdows Institute of Higher Education, Mashhad, Iran.* mojtavavi_m@yahoo.com

Farinaz Vasei / Master Student in Architecture, Ferdows Institute of Higher Education, Mashhad, Iran.

Syed Hossein Mojtavavi / Assistant Professor of Islamic Art, Ferdows Institute of Higher Education, Mashhad, Iran.

Received: 2022/3/1 - **Accepted:** 2022/7/6

Abstract

The buildings' decoration and arrangement are influential factors in the splendor and beauty of Qajar period architecture. We witness innovations and developments in art and architecture during this period. The architecture of mosques and schools in this changing era has noteworthy innovations that have been less discussed. Sepahsalar (Motahari) Mosque-School and Sardar Qazvin Mosque-School are among the prominent buildings of this period in terms of decorations, especially tile motifs, so investigating the decorations and the differences between the motifs used in these two buildings is one of the main goals of this research. Furthermore, in this regard, the following questions are raised: 1- What are the characteristics of the decorations of the two mosques of Sardar Qazvin and Sepahsalar in Tehran? 2- What was the influence of the decorations of these two mosques-madrassa Sardar and Sepahsalar, from the west? The method of the present research is analytical-descriptive. In the first step, through library studies, the background related to the decorations of the Qajar period was studied, in the second step, through field observations, the decorations in case samples were examined, and in the last step, by combining library and field studies, The innovation in the motifs of two Sepahsalar and Sardar mosque-Schools has been evaluated and analyzed. The research findings show that Western art and culture influenced both buildings' decorations. In the decorations of Sepahsalar Mosque-School, some motifs are directly and without changes adapted from Western art; However, the decorations of Sardar Qazvin Mosque-School were formed simultaneously under the influence of Iranian architecture, Baftar culture, and western elements.

Keywords: Qajar period, decorations, mosque-school, Sardar mosque-school, Sepahsalar (Motahari) mosque-school.

مقدمه

در زمان‌های گذشته، وظیفه و مسئولیت مدارس، بیش‌تر آموزش‌های دینی بود. «مدارس به‌منزله یکی از ارکان اصلی سازمان‌های شهری، به‌وسیله قشرهای مختلفی همچون علماء و مدرسان، سلاطین و ثروتمندان و... ساخته می‌شد و علاوه بر کارکرد آموزشی-مذهبی در بسیاری از اوقات نقش سیاسی-اجتماعی نیز بر عهده می‌گرفت» (پهلوان‌زاده، ۱۳۸۷: ۲۵۴). در این دوران نیز فراگیری علم و دانش محدود به افراد خاصی بود، ولی علاوه بر علوم اسلامی، آموزش‌های علوم دیگر نیز رایج شد. در واقع، عملکرد مدارس در هر دوره با توجه به‌مسایل فرهنگی و اجتماعی تعیین می‌شد. برخلاف سایر بناها از قبیل مسجد، مقبره و مناره که از سنت‌های پیش از اسلام تأثیر گرفته است، مدرسه طرحی برای پاسخ به‌نیازهای جامعه اسلامی است. مدرسه بنایی سفارشی بود که به‌منظور خدمت به‌نهادی ایجاد شد، که خودنوآوری در عرصه آموزش به‌شمار می‌آمد. به‌علاوه، مدرسه عبارت بود از ایجاد نوعی تمدن ریشه‌دار که دستاوردهای جدیدی را برای جامعه در پی داشت (هیلن براند، ۱۳۸۰: ۱۷۳). معماری اسلامی منحصر در ظاهر بنا و کارکرد نمی‌شود و از عناصر و مواد چنان بهره می‌گیرد که علاوه بر کارکرد و زیبایی ظاهری خود، حامل امر قدسی می‌گردد (وثوق‌زاده و حسینی‌پناه، ۱۳۹۸: ۱۴۴). بنابراین تأثیر بنای مدارس بر ارتقای سطح آموزش از یک‌سو و ساختار اجتماعی مدارس در جامعه ایران از سوی دیگر، سبب می‌شود با شناخت چگونگی شکل‌گیری و توسعه مدارس ایران، به الگوی مناسب‌تری برای ساخت فضاهای آموزشی در جامعه معاصر ایرانی-اسلامی دست یابیم که خود اهمیت این موضوع را دو چندان می‌سازد (مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۲: ۶). دوره قاجار را می‌توان عصر نوآوری و تحولات در زمینه هنر و معماری دانست. در این دوره، اتفاقات اساسی رخ داد که نقش مؤثر و ویژه‌ای بر محتوای تزئینات بناهای دوره قاجار داشت. آشنایی و آگاهی از علوم و فنون جدید، منجر به‌ورود ایران به‌مدرنیته و ارتباطات و مراودات فزاینده با غرب، موجب آشنایی و تأثیرپذیری هنر ایران از مغرب زمین شد. هنر و معماری ایران از تحولات

فرهنگی و دانش‌های جدید از جمله اختراع و ورود فن عکاسی، کاربرد فراوان تمبر در مراسلات پستی و کارت پستال‌های اروپایی به ایران تأثیر پذیرفت (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۵).

معماری مسجد-مدرسه‌ها در این عصر پرتحول قاجار، دارای نوآوری‌های درخور توجهی هست که کم‌تر به آن پرداخته شده است. دو بنای مسجد مدرسه سردار و سپهسالار (مطهری) هر دو از شاهکارهای نگز و هنرمندان دوره قاجار هستند و هر کدام ویژگی‌های خاص تزئینات ناشی از محصولات فرهنگی، اجتماعی زمانه خود را دارند. علاوه بر این که هر دو بنا متعلق به دوره قاجار هستند، از نظر نحوه ارتباط و همچنین نحوه قرارگیری سطوح دو کالبد مسجد و مدرسه، دارای ویژگی‌های مشترک نیز می‌باشند. در این پژوهش، سعی می‌شود تا تزئینات و نوآوری در نقوش مسجد-مدرسه سردار و سپهسالار (مطهری) تهران مورد مقایسه تطبیقی قرار گیرند. این گونه تحقیقات می‌تواند قدمی مؤثر در راستای بازنگری تطابق و استفاده دوباره از نمادها و تزئینات گذشته به شکل سازگار با مساجد و مدارس امروز باشد.

بررسی میزان اشتراکات و افتراقات تزئینات در دو نمونه موردی مسجد-مدرسه سردار قزوین و سپهسالار (مطهری) تهران از اهداف اصلی این پژوهش می‌باشد. همچنین در این راستا، به نوآوری در نقوش تزئینات این دو بنا پرداخته می‌شود. در این راستا سؤالات زیر مطرح می‌گردد:

۱. با بررسی تطبیقی دو مسجد-مدرسه سردار قزوین و سپهسالار تهران تزئینات این دو بنا از چه ویژگی‌هایی برخوردار هستند؟
۲. میزان تأثیرپذیری تزئینات این دو مسجد-مدرسه سردار و سپهسالار از غرب به چه صورت بوده است؟

پیشینه پژوهش

در ابتدا، پژوهش‌های مرتبط با مسجد مدرسه‌های دوره قاجار مورد بازنگری قرار گرفته است. حسینی و اسماعیلی در سال ۱۳۹۹، با مطالعه ۴۳ مسجد-مدرسه مربوط

به دوره صفوی و قاجار به این نتیجه رسیدند که در دوره قاجار ضمن حفظ رویه دوره صفوی در غالب نمونه‌ها، تنوع پیکره‌بندی بیش‌تر شده و دو فضا به سمت استقلال بیش‌تری پیش می‌روند. با این وجود، هیچ‌گاه ارتباط دو فضا مطلقاً قطع نشده است. نیستانی و اکبری در مقاله «مطالعه شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در عناصر فضایی-کارکردی مدارس علوم دینی تهران عهد قاجار» در سال ۱۳۹۴، با بررسی الگوهای به‌کار رفته در معماری مدارس به این نتیجه رسیدند که به دلیل کمبود فضا و سلیقه متفاوت سازندگان و معماران در آن دوره، الگوی کاملاً یکسانی از دیدگاه معمارانه برای تمامی مدارس دوره قاجار در تهران نمی‌توان تعیین کرد. حیدری فرد و رستمی در سال ۱۳۹۹، در پژوهش خود، به این نتیجه رسیدند که در مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار الگوی مشخصی وجود ندارد. مهدوی‌نژاد و همکاران در سال ۱۳۹۲، با بررسی مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار، آن‌ها را به سه دسته تقسیم‌بندی کرده‌اند، که در گونه اول، کارکرد فضای مسجد و مدرسه از هم تفکیک، در گونه دوم، این دو فضا با هم ادغام و در گونه سوم، به صورت جدا از هم، ولی در کنار یکدیگر ساخته شده‌اند، ولی از ارتباط آن‌ها از طریق فضایی مشترک در داخل بنا صورت می‌گیرد.

در رابطه با موضوع نوآوری در تزئینات دوره قاجار، رضایی انور در سال ۱۳۹۹، بر این باور است که کاشی‌کاری در دوره قاجار دارای کاربردهای بیش‌تری نسبت به ادوار گذشته بوده است و در این دوره، هنرمند در بسیاری از موارد از قرینه‌سازی کمک گرفته و نوعی تجمل‌گرایی و اشرافیت پنهان در کاشی‌کاری این دوره به چشم می‌خورد. بمانیان و همکاران به این نتیجه رسیدند که با ورود عکاسی، تمبر و کارت پستال تصویری جدید مانند مناظر طبیعی و معماری، پرندگان، انگور، تاج، انسان و فرشته بال‌دار، طرح گل و گلدان و کاسه بشقاب‌سازی در نقوش و تزئینات این دوره به‌کار رفته است.

در راستای بررسی تزئینات مسجد-مدرسه سپهسالار، مؤمنی دهقی و حق‌نگهدار در سال ۱۳۹۲، به بررسی نقوش این مسجد-مدرسه که تحت تأثیر عناصر غربی بوده‌اند، پرداخته‌اند. حسینی و احمدزاده در سال ۱۳۹۴، طی بررسی‌های تزئینات

مسجد-مدرسه سپهسالار به این نتیجه رسیده‌اند که نقوش در این بنا، طبیعت‌گرا و تحت تأثیر عناصر غربی بوده است. مؤمنی و مسعودی در سال ۱۳۹۶، با بررسی دقیق بر روی نقوش گلدانی مسجد-مدرسه سپهسالار، به این نتیجه رسیده‌اند که نقش گلدان در تزئینات این بنا، دارای تنوع و ظرافت بیش‌تری هستند و طرح‌هایی نظیر گل سرخ و زنبق که تحت تأثیر عناصر غربی شکل گرفته‌اند در تزئینات این بنا دیده می‌شود.

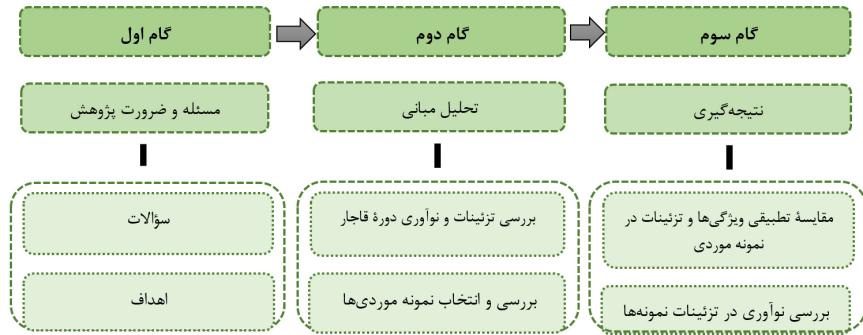
کربلایی حسینی غیاثوند و خاکپور در سال ۱۳۹۴، با بررسی تزئینات مسجد-مدرسه سردار قزوین، بر این باورند که نقوش گیاهی در این مسجد-مدرسه نمود بیش‌تری داشته و نقش فرشته نیز در این بنا، با اقتباس از هنر غربی صورت گرفته است.

در حوزه مسجد-مدرسه، مطالعات متنوعی صورت گرفته است، ولیکن هیچ کدام از آن‌ها به بررسی تطبیقی و نوآوری در تزئینات بین دو مسجد-مدرسه سردار قزوین و سپهسالار (مطهری) تهران نپرداخته‌اند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع توسعه‌ای است و به روش تحلیلی-توصیفی انجام شده است. جهت جمع‌آوری اطلاعات، از شیوه ترکیبی استفاده شده و پیشینه و ادبیات موضوع پیرامون تزئینات مسجد-مدرسه‌ها در عصر قاجار، با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی صورت پذیرفته و در ادامه، به مقایسه تطبیقی تزئینات بین دو مسجد-مدرسه سردار قزوین و سپهسالار (مطهری) تهران با استفاده از ابزار مشاهده و برداشت‌های میدانی پرداخته شده است. در نهایت، از طریق بهره‌گیری از استدلال منطقی، یافته‌ها استخراج گردیده و به نتیجه‌گیری منتهی شده است. در ادامه، فرایند انجام پژوهش در قالب نمودار شماره ۱ ارائه شده است.

در انتخاب نمونه‌های مسجد-مدرسه‌ها، سعی شده است تا از لحاظ طرح و پلان معماری دارای ویژگی‌های مشترکی باشند (جدول شماره ۱). همچنین سعی شده

نمودار ۱: فرایند انجام پژوهش، (منبع: نگارندگان)

است، تا نمونه‌ها بدون هیچ شک و تردیدی متعلق به آن دوره باشند و پراکندگی زمانی آن‌ها در طول دوره از ابتدا تا انتهای دوره نیز مورد نظر بوده‌است. بدین منظور، مسجد-مدرسه‌های سپهسالار (شهید مطهری) و مسجد-مدرسه سردار قزوین انتخاب شده‌اند.

مسجد-مدرسه	الگوی ارتباط فضاهای حیاط در حالت پلان	نمایش سطح قرارگیری فضاهای در برش	زمان تأسیس	نام شهر	دوره	پلان
سردار			۱۲۳۱ هـ.ق	قزوین	قاجار	
سپهسالار	مدر حیاط مدر	مدرسه مسجد	۱۲۹۴ هـ.ق	تهران	قاجار	

جدول ۱: تطبیق دو مسجد-مدرسه سپهسالار و سردار (منبع: نگارندگان)

مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار

پس از تجربه هم‌جواری مدرسه با مسجد جامع عباسی و ترکیب مسجد و مدرسه اصفهان و همچنین گنبدخانه بزرگ و متمایز مدرسه چهارباغ به‌عنوان فضای نیایشی، با ورود به دوره قاجار، ساخت‌وساز ترکیبی مسجد و مدرسه‌های بسیاری را می‌توان دید.

تهران پایتخت قاجاریه، دارای مدارس بسیاری می‌باشد که بیش‌تر آن‌ها دیگر فقط مدرسه نبوده و هر یک به‌گونه‌ای با فضاهای نمازخانه‌ای ترکیب شده‌اند. در همین دوران، در ساخت مساجد، دو تحول اساسی شکل می‌گیرد. تحول نخست، استقرار گنبد در گنبدخانه بر روی کاربندی است که نتیجه آن، حذف نهایی پلان گنبدخانه با حفظ گنبد و ترکیب آن با شبستان‌های جانبی است. این اتفاق برای نخستین بار در مسجد آذربایجانی‌های بازار تهران و در کامل‌ترین شکل خود در مسجد سپهسالار و پس از آن، در مسجد نصیرالملک قابل مشاهده است. تحول دیگر، ورود عنصر مهتابی از خانه به مسجد و ترکیب آن با جداره‌های رو به‌صحن است. این مهتابی‌ها، نخستین بار در مسجد سید اصفهان و سپس در مسجد سلطانی سمنان و بالاخره در مسجد سپهسالار تهران چنان معماری جذابی ارائه می‌دهند که می‌توان به‌جرات از آن به‌عنوان نشانه‌ای از قدرت زبان معماری قاجار یاد کرد (سجاده‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۲۵).

در اوایل ظهور اسلام، مساجد کارکرد مدرسه علوم دینی را نیز برعهده داشتند و بخشی از مسجد همواره به آموزش طلاب علوم دینی اختصاص می‌یافت، اما با این حال، مسجد یا شبستان، کاربری اصلی بنا را شامل می‌شد. درحالی‌که مطالعات نشان می‌دهد، در مدارس دوره قاجار شهر تهران، بنای اصلی به‌مدرسه اختصاص دارد و تنها بخشی از مدرسه یعنی همان شبستان به‌عنوان مسجد مورد استفاده قرار می‌گیرد (نیستانی و اکبری، ۱۳۹۳: ۱۵۱).

تزئینات دوره قاجار

دوره قاجار را می‌توان دوره تغییرات و تحولات جدید در هنر و معماری ایران دانست (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۳۴۳). زیرا رابطه فزاینده و مراودات مختلف با غرب، باعث ایجاد تغییر و تحولاتی در هنر و معماری، به‌ویژه تزئینات بناها در دوره قاجار شد (مؤمنی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۳۰). به‌طور کلی، تزئینات دوره قاجار شامل سه دوره است. دوره اول (۱۱۶۴-۱۲۲۹ ق)، به‌شیوه اصفهانی معروف است که در این دوره، هنر و معماری

کماکان تحت تأثیر اندیشه‌های سنتی به‌خصوص معماری عصر صفویه بوده است. دوره دوم (۱۲۲۹-۱۲۶۰ ق) را دورهٔ تهرانی نامیده‌اند که تلفیقی از شیوهٔ اصفهانی با سبک فرنگی است. ساماندهی فضاها هنوز مطابق با الگوهای ایرانی است، ولی عناصری از جمله بام شیب‌دار، ایوان ستون‌دار، قوس‌های نیم‌دایره در فرم در و پنجره‌ها، آینه‌کاری تالارها و نقاشی‌های واقع‌گرا از معماری غرب وارد معماری ایرانی شدند. دورهٔ سوم (۱۲۶۰-۱۳۰۴ ق)، دورهٔ معماری فرنگی و تأثیرپذیری بیش‌تر، از معماری نئوکلاسیک اروپا است. در این دوره، هر سه شیوهٔ معماری اصفهانی، تهرانی و فرنگی در کنار هم مطرح و مورد توجه بودند و نمودهای معماری فرنگی نظیر کلاه‌فرنگی و ساعت، تقارن در پلان و نماهای اصلی، بام شیب‌دار و سنتوری، گلدان و مجسمه در بنا، نرده‌های فلزی، بالکن، پله‌ها در محور اصلی، تزئینات کلاسیک و واقع‌گرا و ستون‌های دوریک، ایونیک و کورنت را می‌توان مشاهده کرد (شاهرودی، ۱۳۹۴: ۱۱-۷).

در اوایل دوران قاجار، به‌طور خاص از تزئیناتی چون گچ‌بری و کاشی‌کاری در نماهای داخلی بناها بهره برده شده است، اما در اواخر دورهٔ قاجار و با ورود به‌دوران پهلوی، از تزئینات پیچیده در فضاسازی داخلی کم‌تر استفاده شده است (کیانی، ۱۳۹۲: ۱۵).

کاشی‌کاری یکی از ارکان اساسی و مهم در تزئینات معماری ایرانی است. در دورهٔ قاجار، کاشی به‌مثابهٔ یک بوم نقاشی بود که روی آن انواع نقوش طبیعی گل‌ها و میوه‌ها و موضوعات بزمی و رزمی نقاشی می‌شد (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۴۹). در دورهٔ قاجار، کاشی هفت‌رنگ بیش‌تر مورد استفاده قرار می‌گرفت. در هیچ دوره‌ای به اندازهٔ قاجار، کاشی‌های خوش ساخت و بزرگ مشاهده نمی‌شود. به‌لحاظ فنی، بعضی از کاشی‌های قاجار در زمرهٔ ممتازترین نمونه‌های این هنر ایرانی به‌حساب می‌آیند (آیت‌اللهی، ۱۳۸۹: ۱۳۹).

نوآوری در تزئینات دورهٔ قاجار

ورود معماری نئوکلاسیک غرب و به‌طور کلی، ورود معماری غربی به ایران، از زمان

ناصرالدین شاه قاجار؛ یعنی از نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی (۱۸۹۷-۱۸۴۸ میلادی، ۱۲۲۷-۱۲۷۶) صورت گرفت. از زمان ناصرالدین شاه، با سفر شاه و درباریان به فرنگ، دربار ایران شیفته فرهنگ غربی شد و شخص شاه نیز علاقه وافری به خاندان سلطنتی اروپا، سرگرمی‌ها و تفریحات آنان و همچنین ساختمان‌های اروپایی پیدا کرد. از این زمان است که کشور ما به تدریج از جهان شرق پا به جهان غرب و توجه ما از لاهوت و سنت به ناسوت و غرب تغییر جهت یافت. دربار ایران در طی سفرهایی به غرب، فرم ساختمان‌های اروپاییان را به عنوان نمادی از تجدد یافتند و پس از بازگشت به ایران، خواستار ساختمان‌هایی به سبک فرنگی شدند. آن‌ها با خود عکس‌ها و کارت‌پستال‌هایی از بناهای غربی به ایران آوردند و معمارباشی‌ها سعی کردند که این فرم‌های فرنگی را با مصالح و روش‌های ساختمانی سنتی ایران اجرا کنند. در حقیقت، این دوران را می‌توان سرآغاز معماری کارت‌پستالی در ایران دانست (قبادیان، ۱۳۹۳) (جدول شماره ۲).

در رنگ‌آمیزی نقوش کاشی کاری دوره قاجار، ویژگی‌های خاصی به چشم می‌خورد

جدول ۲: نمونه‌هایی از تأثیر تمبر، کارت‌پستال و عکاسی غرب در تزئینات دوره قاجار. (منبع: بمانیان و همکاران، ۱۳۹۳)

عناصر غربی	عکس	نمونه موردی در تزئینات
تمبر	 تمبر مسجد ایاصوفیه، تاریخ انتشار: اواخر دوره قاجار ۱۳۳۵ هجری قمری مصادف با ۱۹۱۴ میلادی	 مسجد-مدرسه شهسار (شهید مطهری)
کارت پستال	 کارت‌پستال با تصویر شاه چراغ شیراز، (اواخر دوره قاجار حدود ۱۳۳۵ هجری قمری مصادف با ۱۲۸۳ شمسی)	 مسجد مدرسه سید اصفهان
عکاسی	 دورنمای ایوان و گنبد جناب مسلم بن عقیل در سال ۱۳۱۹ هجری قمری (عکاس: محمد جعفر میرزا قاجار)	 مسجد مدرسه سید اصفهان

که در دوره‌های قبل از آن دیده نمی‌شود:

الف. در نقوش جدید (متأثر از نقوش اروپایی)، از شیوه رنگ آمیزی تخت و یک دست که در دوره‌های قبل رایج بوده، استفاده نمی‌شده و هنرمند با کم و زیاد کردن غلظت رنگی روی نقش مایه‌ها سعی در القای نوعی حجم‌نمایی و بعدنمایی داشته است.

ب. در دوره صفویه، از تعداد مشخصی از رنگ‌های اصلی و سنتی استفاده می‌شد، ولی در دوره قاجار، کثرت و تنوع رنگی قابل مشاهده است و علاوه بر رنگ‌های اصلی و سنتی، رنگ‌های دیگری چون سبز روشن، مشکی، صورتی، بنفش و قهوه‌ای مورد توجه قرار گرفت. توسعه و تنوع رنگی در این دوره، بیش‌تر به جهت تغییر ماهیت نقوش بود (نظریان، ۱۳۸۸: ۸۹۰).

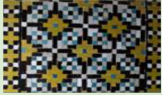
در دوره ناصرالدین‌شاه، نه فقط رنگ کاشی‌ها بسیار تنوع داشت، بلکه از نظر مضامین نیز بسیار غنی بود. حتی ابعاد و اندازه کاشی‌ها نیز بسیار متنوع بودند و کاشی‌ها در شکل‌های نوظهور تولید و عرضه می‌شدند. یکی از نوآوری‌های کاشی‌کاران دوره قاجار، مستندسازی یا به عبارتی، کپی‌کاری از عکس‌های آلبوم‌های سلطنتی، کارت‌پستال، تمبر و عکاسی بود (بلالی اسکویی و رحمانی، ۱۳۹۹: ۱۴). با الگوبرداری و تأثیرپذیری تزئینات مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار از عکس‌ها، تمبرها و کارت‌پستال‌های آن دوران، تصاویری از آثار تاریخی، مناظر طبیعی و معماری، پرندگان، انگور، تاج، انسان و فرشته بال‌دار، انسان با لباس اروپایی، طرح گل و گلدان و کاسه بشقاب‌سازی همراه با دسته‌گل‌های مختلف به‌ویژه گل سرخ و زنبق در نقوش و تزئینات کاشی‌کاری و حجاری در این بناها به کار رفته است (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۵). به عنوان مثال، از نوآوری‌های مسجد-مدرسه سپهسالار می‌توان به استفاده از قاب‌های خالی برای تکمیل ترکیب‌بندی مناره‌ها با ایوان اصلی و حل کردن اختلاف ارتفاع چشم‌گیر ایوان با دیگر قسمت‌های ساختمان در این بنا اشاره کرد (نظریان، ۱۳۸۸: ۸۸۹). از دیگر نوآوری‌های دوره قاجار، وجود برج ساعت است که مربوط به دوران رنسانس می‌شود. برج ساعت از عناصر معماری وارداتی می‌باشد که در اواخر دوره قاجار، وارد ایران شد و در بناهایی چون شمس‌العماره، مسجد امام تهران، مسجد-مدرسه سپهسالار

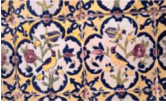
(مطهری) و... نیز موجود است (سجاذزاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۳۴).

طرح‌ها و نقوش کاشی‌های دوره قاجار

نقوش و طرح‌های کاشی در این دوره، تنوع بسیاری دارد. به نظر می‌رسد که کاشی‌نگاران این دوره تلاش داشتند با هر چیز زیبایی که در طبیعت می‌دیدند، هر باور و داستان عامیانه‌ای که در ذهن مردم جای داشت و سینه به سینه و نسل به نسل منتقل می‌شده را به صورت واقع‌گرایانه یا انتزاعی، با توجه به نوع بنا (مذهبی یا غیر مذهبی) روی کاشی نقش کنند. با توجه به بررسی‌های انجام شده، نقوش کاشی‌های این دوره را می‌توان به هشت دسته اصلی نقوش هندسی، گیاهی و جانوری، مناظر معماری، انسانی، اسطوره‌ای، روایتی، فرهنگی و نظامی تقسیم‌بندی کرد (رضایی انور، ۱۳۹۹: ۴) که در جدول شماره ۳ به آن پرداخته شده است. نقوش تزئینی عمده قاجار، شامل اشکال انتزاعی، اسلیمی و ختایی، گل‌فرنگی، مناظر و شکارگاه‌ها، گلدان‌های گل و مرغ، تصاویر شاهان و درباریان و شاهزادگان، نقش شیر و خورشید و فرشتگان است. جنبه‌های طبیعت‌گرایانه و حالت تجمل‌گرایی نقش و نگاره‌های این دوره همراه با رنگ‌های تند، فضایی کاملاً دنیوی و متفاوت با دوره‌های قبل ایجاد می‌کند و آن حالت روحانی و معنوی کم می‌شود (مؤمنی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۳۰).

جدول ۳: نقوش تزئینات دوره قاجار، (منبع: نگارندگان)

نقوش تزئینی دوره قاجار	توضیحات	نمونه موردی
نقوش هندسی	مهم‌ترین نقوش هندسی عبارتند از: مثلث، مربع، لوزی، شمشه‌های هشت، نه، ده و دوازده‌پر، نیم‌شمسه، ربع هشت‌ضلعی منتظم، ترنج تند و کند، ستاره‌های پنج و شش پر و... (بالای اسکویی و رحمانی، ۱۳۹۹: ۱۵).	 (بالای اسکویی و رحمانی، ۱۳۹۹: ۱۵).

 (www.architects.ir) (شیراوند و چیت‌سازیان، ۱۳۹۳: ۱۹۶).	نقوش گیاهی: حرکت‌های دایره‌ای وار اسلیمی و گل‌های ختائی، در تزئین ابنیه مذهبی نقش اساسی دارد. به‌طور معمول، نقوش اسلیمی، ساختار اصلی نقوش گیاهی را ایجاد می‌کنند و از لحاظ بصری، استوارتر، قوی‌تر و ضخیم‌ترند و گل و برگ‌های ختائی در لابه‌لای نقش‌های اسلیمی قرار می‌گیرند، اما در دوره قاجار، ترکیب اصلی نقوش گیاهی با استفاده از نقش‌مایه‌های گلدانی با محوریت عناصر طبیعت‌گرایانه‌ای همچون انواع میوه‌ها، گل‌ها یا حیوانات و پرندگان ایجاد شده‌اند (حسینی و احمدزاده، ۱۳۹۴: ۴). نقوش جانوری: از نقوش جانوری چون انواع پرندگان، حیوانات وحشی و اهلی به‌صورت منفرد و یا در ترکیب با نقوش گیاهی استفاده شده است (بلالی اسکویی و رحمانی، ۱۳۹۹: ۱۵).	نقوش گیاهی و جانوری
 (متولی و حسین‌آبادی فراهانی، ۱۳۹۷).	نقوش انسانی از نقش‌های متداول و یکی از وجوه خاص کاشی‌کاری دوره قاجار است. این نقوش شامل تصاویر فرشته‌های بال‌دار، تصاویر مرد و زن، پیکره‌های انسان با بدن جانوران، پیکره‌های نیمه‌عریان و مضامین از این قبیل بود (حسینی و احمدزاده، ۱۳۹۴: ۸).	نقوش انسانی
 (سجادزاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۲۹).	منظره‌های معماری از جمله نقوشی است که در پی اختراع عکاسی و ورود کارت‌پستال‌های اروپایی به ایران، وارد نگاره‌های (کاشی‌کاری و گچ‌بری) ایران شد. منظره‌های معماری جزء طرح‌هایی هستند که در عصر قاجار، به‌میزان گسترده استفاده شده‌اند (سالاری طالقانی، ۱۳۸۹: ۱۳۴).	نقوش مناظر معماری
 (پنجه‌باشی و دولاب، ۱۳۹۷: ۱۱۵).	رایج‌ترین نقش اسطوره‌ای در بناهای این دوره، نقش شیر و خورشید، فرشته‌های بال‌دار و خورشید خانم است. نبرد شیر و اژدها و شیرهای شمشیر به‌دست، نیز روی کاشی‌های نمای بسیاری از بناها ترسیم شده است. استفاده از نقوش اسطوره‌ای غالباً در بناهای درباری و شخصی دیده می‌شود و در بناهای مذهبی کم‌تر استفاده شده است (رضایی انور، ۱۳۹۹: ۷۰).	نقوش اسطوره‌ای
 (قاسمی و عرب بیگی، ۱۳۹۷: ۶۲).	این نقوش را می‌توان به‌دو دسته طبقه‌بندی کرد: نقوشی که از کتاب‌های ادبی و مذهبی اقتباس کرده‌اند و نقوشی که بیان‌گر زندگی روزمره (مجالس بزم، مجالس شکار و جنگ، گردش در گلدشت و صحرا و...) هستند (بلالی اسکویی و رحمانی، ۱۳۹۹: ۱۶).	نقوش روایتی

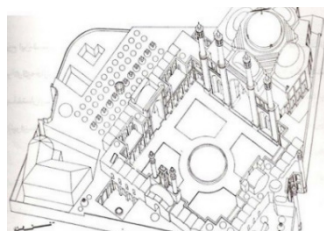
 (قاسمی و عرب بیگی، ۱۳۹۷: ۶۷).	هنرمندان و کاشی‌نگاران انواع نقوش گیاهی، گل و گلدان، مناظر طبیعی، حیات وحش، مناظر معماری، تک‌چهره‌های زنان و... را که برگرفته از منابع اروپایی (آثار، اشیاء، کتاب‌ها، کارت‌پستال‌ها و...) بود روی کاشی‌ها نقاشی می‌کردند (رضایی انور، ۱۳۹۹: ۷۱).	نقوش فرنگی
 (بلالی اسکویی و رحمانی، ۱۳۹۹: ۱۶).	نقوش نظامیان و ابزار نظامی چون توپ، تفنگ و مسلسل را به نمایش می‌گذارد که بیان‌گر اهمیت ارتش و تغییر البسه و ساز و برگ نظامیان دوره قاجار است. نمونه‌های این نقوش در کاشی‌های سر در باغ ملی و کاخ گلستان دیده می‌شوند (ریاضی، ۱۳۹۵).	نقوش نظامی

مسجد-مدرسه سپهسالار (مطهری) تهران

مسجد-مدرسه سپهسالار، یکی از شاخصه‌های معماری، تزئینات و نقوش مذهبی در دوره قاجار می‌باشد. این بنا در ضلع شرقی میدان بهارستان و در خیابان شهید مصطفی خمینی قرار دارد. تاریخ ساخت مسجد با یک یا دو سال اختلاف، به سال ۱۲۹۶-۱۲۹۸ باز می‌گردد. کتیبه هشتی ورودی آن، تاریخ ۱۲۹۸ را نشان می‌دهد و چنان‌چه از منابع تاریخی برمی‌آید، ساخت بنای مسجد در سال ۱۲۹۶ هجری قمری، به فرمان «میرزا حسین خان سپهسالار» آغاز و بعد از فوت وی، توسط برادرش مشیرالدوله، به اتمام رسید. ساختمان مسجد-مدرسه سپهسالار، مشتمل بر صحن وسیع، ایوان‌های چهارگانه، شبستان‌های متعدد، مناره‌های هشت‌گانه، جلوخان و سردر، گنبد رفیع، حجره‌ها و بالکن‌ها، کتاب‌خانه و از همه شاخص‌تر و غنی‌تر، تزئینات کاشی‌کاری است (حسینی و احمدزاده، ۱۳۹۴: ۲).

تصویر ۲: مسجد-مدرسه سپهسالار
(جدید، منبع: fa.wikipedia.org)

تصویر ۱: نمای سه‌بعدی مسجد-مدرسه سپهسالار جدید،
(منبع: www.arel.ir)

تزئینات مسجد-مدرسه سپهسالار (مطهری)

مسجد و مدرسه سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری)، از جمله بناهای دوره قاجار می‌باشد که نسبت به سایر بناهای دوره‌های قبل خود، دچار تغییرات و دگرگونی‌هایی شده است. سرچشمه این تغییرات و تلفیق بی‌نظیر معماری ایرانی و غربی، تا حدودی متأثر از حضور میرزا حسین‌خان سپهسالار در سفارت عثمانی (ترکیه) می‌باشد که موجب نفوذ معماری فرنگی و عثمانی در مسجد شده است. عناصر این بنا، تلفیقی از سبک‌ها و تکنیک‌هایی می‌باشد که الهام گرفته از معماری دوران صفوی، تیموری و نیز معماری خارج از مرزهای ایران است.

این تأثیرپذیری را می‌توان در پلان مسجد، زیر گنبدخانه که به صورت چلیپایی است و گنبد قرار گرفته بر روی نیم‌طاس و خیز کم آن، تعداد زیاد مناره‌ها، برج ساعت، طاق‌نماهای موجود در نمای بنا، حجاری‌های انجام شده بر روی پایه مناره‌ها که نقوش واقعی گل و گیاه و گلدان بر روی آن‌ها کنده شده، خط کوفی استفاده شده در کاشی‌کاری‌های گنبد و همچنین نمای بنا که به میزان قابل توجهی مشابه بناهای عثمانی می‌باشد، مشاهده کرد. البته می‌توان به این نکته نیز اشاره کرد که معماری این مسجد-مدرسه، کاملاً ایرانی-اسلامی بوده و تزئینات به کار رفته در آن، ایرانی-اروپایی است.

در تزئینات این بنا، از انواع نقوش تجریدی، هندسی و خطاطی استفاده شده است و کاشی‌های هفت رنگ، معرق و گچ‌بری و آجرکاری بر روی دیوارها، طاق‌ها، گنبد ساختمان و همچنین محراب‌ها به چشم می‌خورد. تزئینات اسلیمی بر روی گل‌دسته‌ها، دیوار ایوان و شبستان جنوبی به سمت واقع‌گرایی گرایش پیدا کرده است. از موارد نفوذ تزئینات فرنگی، می‌توان به حجاری‌های انجام شده بر روی سنگ‌های ازاره اشاره نمود. سنگ‌های پای مناره‌ها که نقوش واقعی گل و گلدان بر روی آن‌ها کنده‌کاری شده نیز، از نمونه‌های بارز نفوذ تزئینات فرنگی در مسجد-مدرسه سپهسالار است (سجاذاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۳۶). در جدول شماره ۴ به بررسی نقوش در تزئینات مسجد-مدرسه سپهسالار پرداخته شده است.

جدول ۴: نقوش در تزئینات مسجد-مدرسه سپهسالار، (منبع: نگارندگان)

نقوش	تصویر	توضیحات
گیاهی اسلیمی ختائی	 (حسینی و احمدزاده، ۱۳۹۴: ۹)	نقوش اسلیمی و ختائی از تزئینات غالب این بنا می‌باشد. شاخه‌ها نسبتاً ضخیم، گل‌ها طبیعت‌گرا، شلوغ، دنیوی و دارای هویت مبهم و وابسته است.
گل زنبق		در برخی از نقوش حجاری و کاشی‌کاری بنا، ردپایی از نقوش تزئینی وارداتی از غرب مشاهده می‌شود که نقش گل‌های زنبق گواهی بر این مدعا است (نظریان، ۱۳۸۸: ۸۹۷).
فرنگی گلدان		تحول و نوآوری نقوش گلدانی مسجد-مدرسه سپهسالار، یکی از ویژگی‌های این بنا است؛ به‌طوری‌که نقش گلدان در ترکیب با عناصری نظیر قاب بیضی‌شکل، نقوش هندسی، نقوش اسلیمی و گیاهی، خطوط بنائی و همچنین نقش‌های جدیدی همچون شمع‌دان، در تزئینات، کاشی‌کاری معقلی و معرق بنا به‌کار رفته است.
گل فرنگ		این نقوش طبیعت‌گرا هستند که تحت تأثیر فرهنگ و هنر غرب شکل گرفته‌اند (حسینی و احمدزاده، ۱۳۹۴: ۶).
مناظر معماری	 (مؤمنی دهقی و حق‌نگهدار، ۱۳۹۲: ۳).	استفاده زیاد از نقوش مناظر معماری در مسجد-مدرسه سپهسالار، نشان از تأثیر فرهنگ و هنر غرب دارد.
هندسی	 (حسینی و احمدزاده، ۱۳۹۴: ۹).	نقوش هندسی از نقوش غالب در مسجد-مدرسه سپهسالار است که به‌صورت پیچیده و ظریف و پرکار استفاده شده است (حسینی و احمدزاده، ۱۳۹۴: ۹).

در پوشش سطوح مسجد-مدرسه سپهسالار، طبق روال و قاعده معمول در مساجد ایران، مصالح مختلفی چون کاشی، آجر، سنگ و یا گچ به کار رفته است (سجادزاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۳۶). فن ساخت این بنا، در نیم‌طاس‌ها و قرارگیری گنبد در گنبدخانه را می‌توان اقتباسی از معماری عثمانی دانست و سبک‌ترین گنبد ساخته شده مساجد تا آن زمان بوده است. البته می‌توان برای تکنیک استفاده شده در گنبدخانه مسجد، به ریشه‌های قدیمی‌تری در تهران یا شیراز (مسجد مشیرالملک) اشاره کرد. در مورد برج ساعت نیز می‌توان به‌طور قطع اعلام کرد که ریشه در معماری غرب دارد و از برج ناقوس کلیساها اقتباس شده است.

خطوط تزئینی در مسجد-مدرسه سپهسالار

در مسجد و مدرسه سپهسالار، کتیبه‌های گوناگونی با مفاهیم شعر، وقف‌نامه، آیات قرآنی و اسم‌های خدا مشاهده می‌شود که توسط میرزا غلامرضا اصفهانی کار شده است. در قسمت‌هایی که از آیات قرآنی استفاده کرده، آیاتی از سوره‌های نصر، قدر، آل عمران و فتح مشاهده می‌شود. در بعضی از کتیبه‌های این بنا، نوشته کتیبه همراه با گل و برگ تزئین شده است و در بعضی از آن‌ها، از نوشته‌ای تنها و بدون هیچ آرایه‌ای تزئینی به رنگ سفید بر روی زمینه آبی رقم خورده است. خوشنویسی میرزا غلامرضا اصفهانی در کتیبه‌نویسی نستعلیق، دارای کشیدگی‌ها و نازک‌نویسی‌هایی است که فضای خالی را که بر اثر به‌کارگیری خط نستعلیق در فضای زمینه ایجاد می‌شود، پر می‌کند (پنجه‌باشی و وامق مدرسی، ۱۳۹۵: ۸).

جدول ۵: خطوط تزئینی مسجد-مدرسه سپهسالار (منبع: نگارندگان)

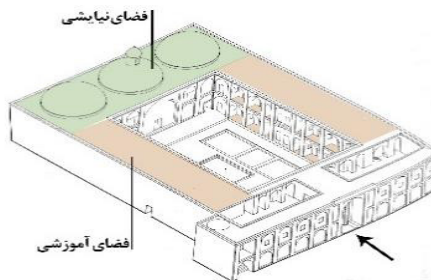
خطوط	عکس	توضیحات
خطوط تزئینی	کوفی	از این نوع خط، بسیار کم در این بنا استفاده شده است و بیشتر بر نقش‌مایه‌های هندسی تأکید شده است.
	نستعلیق	خط نستعلیق از خطوط تزئینی غالب در این بنا می‌باشد که نمادی از وحدت و نشانه هویت فرهنگی ایران است.
	ثلث	از این نوع تزئینات، به‌صورت کشیده و با تراکم کم در این بنا استفاده شده است و مضامین آن قرآنی می‌باشد.

مسجد-مدرسه سردار قزوین

مسجد-مدرسه سردار قزوین، شاهکاری از معماری و هنر دوران قاجار است که توسط حسین خان و حسن خان سردار در سال ۱۲۳۱ هجری قمری ساخته شد. موقعیت مسجد-مدرسه سردار در بافت قدیم شهر قزوین، در جنوب غربی شهر در نزدیکی دروازه تبریز (مغلواک) قرار دارد و هم اکنون در کوچه‌ای به همین نام می‌باشد. این مدرسه همانند دیگر مدارس دارای حجره‌هایی در دو طبقه، برای سکونت طلاب (در جبهه‌های شرقی و غربی)، برخی فضاهای شبستانی و فضاهای خصوصی‌تر در اشکوب دوم (در جبهه شمالی) و دارای دو مدرسه برای آموزش و یک گنبدخانه (در جبهه جنوبی) به عنوان فضای عبادت می‌باشد (کربلایی حسینی غیاثوند و خاکپور، ۱۳۹۴: ۵).

تصویر ۴: عکس مسجد-مدرسه سردار،
(منبع: www.irna.ir/news)

تصویر ۳: نمای سه بعدی مسجد-مدرسه سردار،
(منبع: مؤمنی دهقی و همکاران، ۱۳۹۲)

تزئینات مسجد-مدرسه سردار قزوین

مسجد-مدرسه سردار، یکی از زیباترین مجموعه‌های هنرهای تزئینی مرتبط با معماری در قزوین است که این تزئینات شامل کاربندی، مقرنس و کاسه کاری می‌باشد و تزئینات غیرساختاری آن شامل آجر کاری، گچ بری، چوب کاری، کاشی کاری و... است. نمای طبقه دوم، شامل طاق‌نمایی با قوس صفوی و لچکی‌هایی با کاشی‌های مینایی تزئین شده است. همچنین ارسی‌های چوبی و پنجره‌های مشبک و کتیبه‌ای با خط نستعلیق به رنگ سفید در کاشی لاجوردی در چهار طرف زیر رخام تزئین شده است.

در نمای طبقه همکف، کلمه «محمد» به صورت خط هندسی نقش بسته و در نمای طبقه دوم، طاق نمایی با قوس صفوی و لچکی‌هایی با تزئینات کاشی‌های مینایی به چشم می‌خورد. همچنین در چهار طرف زیر رخابم، ارسی‌های چوبی و پنجره‌های مشبک مشاهده می‌شود و کتیبه‌ای به شعر محتشم کاشانی و به خط نستعلیق نیز، با رنگ سفید در کاشی لاجوردی نقش شده است (مؤمنی دهقی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۲).

تزئینات کاشی‌کاری مورد استفاده در این مسجد-مدرسه به طور کلی، به صورت زیر نمود پیدا کرده است:

۱. استفاده از رنگ‌های زرد، نارنجی، صورتی، قهوه‌ای؛
 ۲. استفاده از دو نقش گیاهی و هندسی با جزئیات شلوغ و پر پیچ و خم به جای نقوش هندسی و گیاهی مجزا و ساده؛
 ۳. بهره‌گیری از نقوش طبیعی (رئال)، منظره‌سازی، طبیعت بی جان و طرح‌های تزئینی اروپایی در کاشی‌کاری.
- در جدول شماره ۶، به بررسی نقوش در تزئینات مسجد-مدرسه سردار پرداخته شده است.

جدول ۶: نقوش در تزئینات مسجد-مدرسه سردار، (منبع: نگارندگان)

نقوش	عکس	توضیحات
گیاهی		در مسجد-مدرسه سردار، نقش غالب، نقوش اسلیمی و ختائی همراه با نقوش هندسی می‌باشد. عموماً این تزئینات با چرخش‌های بزرگ با شاخه‌های نسبتاً ضخیم در زمینه‌های پرگل به صورت طبیعت‌گرا همراه است (کربلایی حسینی غیاثوند و خاکپور، ۱۳۹۴: ۶).
گل زنبق		در سردر ورودی این بنا، انواع نقوش گل به کار رفته که در میان آن‌ها نقش گل زنبق نیز دیده می‌شود.
گل‌دان فرنگی		نقش گل‌دان هم در تزئینات کاشی‌کاری و هم حجاری به کار رفته است که مبتنی بر هنر غربی، طبیعت‌گرایانه و انعکاس واقعی و عین به عین است.

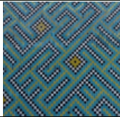
در سقف هشتی مسجد-مدرسه سردار، نقوش گل فرنگی دیده می‌شود.		گل فرنگ
گل نیلوفر نماد زندگی دوباره است که در ورودی مسجد-مدرسه سردار نقش گل بر دیوارها خودنمایی می‌کند.		گل نیلوفر
نقش انسان بال‌دار همراه با تاج در ورودی مسجد-مدرسه سردار به کار رفته است (زرآبادی، ۱۳۹۲: ۴).		انسانی
انواع نقوش هندسی، گره‌کشی‌ها و فرم‌های هندسی و تجریدی با تنوع زیاد را دربردارد که غالباً پرکار و ظریف هستند و در آن‌ها نقش گل‌های تجریدی دیده می‌شود (حسینی و احمدزاده، ۱۳۹۴).		هندسی

خطوط تزئینی در مسجد-مدرسه سردار

در بنای مسجد-مدرسه سردار قزوین، خطوطی که در سطوح ورودی و بدنه‌های صحن اصلی به کار رفته‌اند، علاوه بر ذکر نام سفارش‌دهنده و هنرمند و قید تاریخ ساخت و چگونگی ملحقات آن، به ثبت عبارات مقدس و مذهبی نظیر وصف حضرت علی علیه السلام، ستایش بانیان و وصف ایشان و عمدتاً مدح و ثنای واقعه کربلا به واسطه کاربرد اشعاری از دیوان محتشم کاشانی، صباحی بیدگلی و میرزا احمد جندقی، پرداخته شده است. با توجه به کاربرد بخش عمده متون کتیبه‌ها در ارتباط با مدح و ثنای واقعه عاشورا، به نظر می‌رسد که جایگاه فضیلت و مقام معنوی ائمه معصومین علیهم السلام خصوصاً امام حسین علیه السلام در فرآیندهای مذهبی و آموزشی دوره قاجار مهم و ارزشمند بوده است. از طرفی، استفاده از اشعار حماسی در وصف واقعه کربلا می‌تواند بیان‌گر آن باشد که در دوره قاجار به لحاظ جنبه‌های اجتماعی، فرهنگی روحیه شهادت و شجاعت از ویژگی‌های این دوران بوده است. عمده خطوط به کار رفته در کتیبه‌های این مسجد-مدرسه، از نوع نستعلیق است که نماد وحدت و نشانه هویت می‌باشد. نوشتن اشعار فارسی با خط ایرانی و هنری نستعلیق، در این دوران به اوج خود رسیده

است. کاشی کاری‌های لاجوردی با تکنیک هفت رنگ، به‌نمایش بهتر خط نستعلیق کمک شایانی نموده است (سهیلی، ۱۴۰۰: ۲۳۱).

جدول ۷: خطوط تزئینی مسجد- مدرسه سردار، (منبع: نگارندگان)

نقوش	عکس	توضیحات
خطوط تزئینی		کوفی
		از موارد استفاده از خط نستعلیق، کتیبه‌ای از جنس مرمر در سردر ورودی این بنا می‌باشد. همچنین گرداگرد حیاط در چهار طرف، اشعار محتمشی با این خط مزین شده است.

یافته‌ها

تزئینات قابل توجه مسجد-مدرسه سپهسالار شامل آجرکاری، کاشی کاری، گچ‌بری و حجاری می‌باشد؛ در حالی که تزئینات مهم در مسجد-مدرسه سردار شامل سه بخش آجرکاری، کاشی کاری و چوب کاری است. در هر دو بنا، کاشی کاری به‌عنوان عنصر اصلی تزئینی خودنمایی می‌کند و رنگ‌های به‌کار رفته در تزئینات کاشی کاری هر دو بنا، شامل ویژگی‌های مشترکی چون، استفاده از رنگ‌های متنوع و متفاوت نسبت به دیگر بناهای مذهبی که قبل از خود ساخته شده‌اند و همچنین بهره‌گیری از هنرهای تزئینی غربی در طراحی نقوش می‌باشد؛ با این تفاوت که در مسجد-مدرسه سپهسالار، اصول سنتی طراحی و اجرای نقوش تزئینی، شکسته شده و نوعی تنوع به‌جهت آزاد بودن و راحت بودن در طراحی‌ها دیده می‌شود. در مسجد-مدرسه سپهسالار، به‌علت تسریع در انجام کار و اتمام آن و همچنین عدم استفاده از پیش‌طرح و بداهه بودن و تقلید مستقیم از عناصر و اشکال غربی، توجه کم‌تری به‌دقت و ظرافت در اجرای نقوش داشتند، نقوش کاملاً قرینه نیستند و نوعی پراکندگی، جابه‌جایی و عدم توازن در آن‌ها دیده می‌شود.

بررسی‌ها نشان داد تزئینات هر دو مسجد-مدرسه سپهسالار و سردار، تحت تأثیر

هنر و فرهنگ غربی بوده، ولیکن نحوه تأثیرپذیری در دو بنا متفاوت بوده است. به این صورت که در مسجد-مدرسه سپهسالار، عناصر غربی بدون توجه به معماری سنتی در این بنا استفاده شده‌اند؛ در حالی که در مسجد-مدرسه سردار علی‌رغم تأثیر نفوذ هنر غرب در تزئینات، ارزش‌های معماری سنتی حفظ شده و شیوه‌های معماری ایرانی با شیوه‌های گوناگون غربی به صورت هنرمندانه با هم ترکیب شده‌اند. به عنوان مثال، نقش فرشته بال‌دار عنصری غربی است، ولیکن در دستان آن، تسبیح و در کنار آن، رحل و کتاب قرآن مشاهده می‌شود که این موضوع بیان‌گر بهره‌گیری از عناصر غربی و توجه به هم‌خوانی آن با معماری سنتی، ارزش‌ها و باورهای آن دوره است. با توجه به یافته‌ها و جمع‌بندی اطلاعات، در جدول شماره ۸، به مقایسه تطبیقی نقوش تزئینات این دو بنا پرداخته شده است.

جدول ۸: مقایسه تطبیقی نقوش دو مسجد-مدرسه سپهسالار و سردار، (منبع: نگارندگان)

نقوش	گیاهی				انسانی	هندسی	مناظر معماری	خطوط تزئینی		
	گل زنبق	گلدان	گل فرنگ	گل نیلوفر				کوفی	نستعلیق	ثلث
مسجد-مدرسه سپهسالار	*	*	*	-	-	*	*	*	*	*
مسجد-مدرسه سردار	*	*	*	*	*	*	-	*	*	-

نتیجه

عصر قاجار همراه با نوآوری و تحولات گسترده در زمینه هنر و معماری بوده است. مقایسه معماری دوره قاجار و صفوی، نشان می‌دهد کیفیت ساختمان و توده در عصر قاجار تنزل یافته و تنها در زمان ناصرالدین‌شاه، به دلیل نفوذ هنر باختری، تزئیناتی همچون گچ‌بری، آینه‌کاری و کاشی‌کاری رونق یافته است. اکثر تزئینات این دوره، مانند سایر زمینه‌ها به فراخور خود تحت تأثیر غرب قرار می‌گیرد. البته به جهت رنگ و تنوع موضوعات، تحول نسبی پدید می‌آید. از مهم‌ترین نقوش به کار رفته

در دوره قاجار، می‌توان به اشکال انتزاعی، اسلیمی و خطایی، گل‌فرنگی، مناظر و شکارگاه‌ها، گلدان‌های پر گل و مرغ، نقش شیر و خورشید و فرشتگان، تصاویر شاهان و درباریان و شاهزادگان اشاره کرد. نقوش طبیعت‌گرایانه و تجملاتی این دوره، شامل رنگ‌های تند است که از حالت روحانی و معنوی آن کاسته و فضایی کاملاً دنیوی و متفاوت با دوره‌های قبل ایجاد نموده است. ریشه فرم‌ها، عناصر کالبدی و تزئینات مسجد-مدرسه‌ها را می‌توان در معماری سنتی دوره‌های گذشته و در قسمت‌هایی الگو گرفته از معماری غربی و آثار شاخص دوره‌های معماری مذکور یافت. عناصر این بناها، تلفیقی از سبک‌ها و فن‌های الهام گرفته از معماری سنتی دوره‌های گذشته و نیز معماری مغرب‌زمین است. این الهام‌ها به‌طور عمده در عناصری همچون مناره‌ها، ایوان‌ها، طاق نماها، گنبد‌ها و سایر موارد مشابه به‌چشم می‌خورد، مانند نقش انسان بال‌دار یا فرشته (کوپید) که در مسجد مدرسه‌های سردار قزوین و خازن‌الملک به‌کار رفته است. کوپیدها ریشه در هنر رومی (روم باستان) دارند و در طاق نصرت‌های رومی به‌صورت قرینه آمده است؛ حتی در نقاشی‌های دیواری پمپی نیز می‌توان به‌وفور این نقش را دید. نقش کوپید در دوره قاجار بر روی تمبر، عکس و کارت‌پستال‌های وارداتی از اروپا نیز مشاهده می‌شود و در تزئینات بناهای دوره قاجار تأثیرگذار بوده است. اگرچه در ادوار پیشین، سابقه فرشتگان بال‌دار وجود داشته، ولی آن چه مسلم است کوپید، نقش وارداتی بوده که از نمونه‌های تصویری غرب می‌باشد و تا قبل از دوره صفویه نمونه‌ای از آن دیده نشده است.

نمونه‌های مورد بررسی این پژوهش (مسجد-مدرسه سپهسالار و مسجد-مدرسه سردار قزوین)، متعلق به دوره قاجار هستند و از لحاظ طرح و پلان، ویژگی‌های مشترکی دارند، اما نحوه تأثیرپذیری تزئینات این دو مسجد-مدرسه از غرب با یکدیگر متفاوت است.

تزئینات مسجد-مدرسه سپهسالار با الگوبرداری و تأثیرپذیری از عکس‌ها، تمبرها و کارت‌پستال‌های غربی شکل گرفته است و تصاویری چون مناظر معماری و طبیعی، نقوش فرنگی، گلدان و کاسه‌بشقاب در نقوش و تزئینات کاشی‌کاری و حجاری آن

به کار رفته است. در این بنا، نقوش گیاهی و هندسی همراه با تلفیقی از نقوش مختلف و به صورت انبوهی از رنگ‌ها و نقش‌ها بدون هدفی مشخص و کاملاً به صورت تقلیدی، با جزئیات و ریزه کاری‌های بسیار، بر سطح دیوار نقش بسته شده‌اند. در مسجد-مدرسه سپهسالار، استفاده از نقوش هندسی و گیاهی متداول هنرهای ایرانی کاهش یافته و به جای آن، در میان بازوهای اسلیمی، از نقوش طبیعت‌گرا استفاده شده است. در مسجد-مدرسه سردار، نقوش گیاهی نمای بیش‌تری دارند و شامل پیچک‌های اسلیمی همراه با گل، طرح‌های گلدان، گل و همچنین نقش گل نیلوفر هستند. از تزئینات شاخص این بنا، نقش انسان بال‌دار همراه با تاج و رحل قرآن در ورودی مسجد-مدرسه است که نشان می‌دهد نقوش این بنا با تأثیرپذیری از هنر غربی در بستری از معماری ایرانی شکل گرفته است.

در بررسی این دو نمونه، نوآوری و بهره‌گیری از هنر غربی یکسان نبوده، زیرا در مسجد-مدرسه سپهسالار عناصر غربی عیناً در تزئینات این مسجد-مدرسه به کار رفته است، اما در مسجد-مدرسه سردار سعی شده که این عناصر غربی در قالب و در بستری از معماری ایرانی شکل گیرد.

منابع

- آیت‌اللهی، حبیب‌الله. (۱۳۸۹). *کتاب ایران: تاریخ هنر*. تهران: الهدی؛ مرکز مطالعات فرهنگی بین‌الملل.
- بلالی اسکویی، آزیتا و سارا رحمانی. (۱۳۹۹). «از نقش تاعرش؛ واکاوی ارتباط تزئینات کاشی کاری کاخ گلستان با جقه تاج شاهی قاجار (فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه)». *پژوهش در هنر و علوم انسانی*. ۵ (۲). ۱۱-۲۳.
- بمانیان، محمدرضا و همکاران. (۱۳۹۲). «بررسی تطبیقی ویژگی‌های طرح معماری مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار و مدارس دوره صفویه». *معماری و شهرسازی آرمان‌شهر*. ۱۶ (۱۱). ۱۵-۳۴.
- پنجه‌باشی، الهه و دولاب، فاطمه. (۱۳۹۷). «مطالعه ویژگی و ساختار نقوش سردر

- بناهای کاشی کاری شده در شیراز در دوره قاجار». نگره. ۱۳ (۴۸). ۱۰۶-۱۲۷.
- پنجه باشی، الهه و وامق مدرسی، لیلا. (۱۳۹۵). «بررسی کتیبه‌های میرزا غلامرضا اصفهانی در مسجد و مدرسه سپهسالار». کنفرانس بین‌المللی هنر، معماری و کاربردها. تهران.
- پهلوان‌زاده، لیلا. (۱۳۸۷). «مدارس اصفهان در عصر صفوی». مجموعه مقالات معماری و شهرسازی از گردهمایی مکتب اصفهان. تهران: مرکز تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری؛ پژوهشکده هنر.
- پیرنیا، عبدالکریم. (۱۳۸۳). آشنایی با معماری اسلامی-ایران. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- حسینی، اکرم و اسماعیلی، بیتا. (۱۳۹۹). «تحلیل پیکره‌بندی مسجد-مدرسه‌ای ایران در دوره صفویه و قاجار». معماری اقلیم گرم و خشک. ۸ (۱۲). ۲۴۴-۲۲۲.
- حسینی، سیدهاشم و احمدزاده، فرید. (۱۳۹۴). «بررسی تطبیقی نقوش کاشی کاری دو مسجد قاجاری (عمادالدوله کرمانشاه و مسجد سپهسالار تهران)». دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران. مشهد.
- حیدری‌فرد، رضا و رستمی، ندا. (۱۳۹۹). «بررسی مدارس دوره قاجار (نمونه‌های موردی مطالعه: مدرسه خان مروی، مدرسه حاج ابوالحسن معمارباشی)». همایش ملی مجازی بومی سازی؛ به‌روز رسانی و کارآمدی مدیریت آموزشی در سازمان‌های آموزشی. کرمانشاه.
- رضایی‌انور، مریم. (۱۳۹۹). «بررسی طرح در کاشی کاری دوره قاجار در تهران مطالعه موردی: کاخ موزه گلستان». پژوهش در هنر و علوم انسانی. ۵ (۳). ۱۱۳-۱۲۲.
- ریاضی، محمدرضا. (۱۳۹۵). کاشی‌کاری قاجار. تهران: یساولی.
- زرآبادی‌پور، پریرا. (۱۳۹۲). «بررسی نقوش و تزئینات خاص مساجد و مسجد مدرسه‌های شهر قزوین». کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و توسعه پایدار شهری. تبریز.
- سالاری طالقانی، معصومه. (۱۳۸۹). بررسی تطبیقی نقوش کاشی کاری عصر صفویه

وقاجار. پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر. دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس.

سجادزاده، حسن و همکاران. (۱۳۹۶). «تعامل الگوی فضایی مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار با معماری وارداتی غرب (نمونه موردی مسجد-مدرسه سپهسالار تهران)». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. ۷(۱۴). ۲۲۱-۲۴۰.

سهیلی، جمال‌الدین. (۱۴۰۰). «مضامین فرهنگی و اجتماعی کتیبه‌های مسجد-مدرسه سردار قزوین». مطالعات هنر اسلامی. ۱۸(۴۲). ۲۲۰-۲۳۴. شاهرودی، مرضیه. (۱۳۹۴). «تأثیر تعاملات فرهنگی ایران و اروپا بر معماری ایران در دوره قاجار (نمونه موردی ساختمان‌های کاخ گلستان)». همایش ملی معماری و شهرسازی بومی ایران. یزد.

شیراوند، سمیه و چیت سزایان، امیرحسین. (۱۳۹۳). «بررسی نقوش و نمادهای کاشی‌کاری دوره قاجار در دو مسجد-مدرسه آقابزرگ و سلطانیه (امام خمینی) کاشان». پژوهش‌نامه کاشان. ۱۲(۴). ۱۸۸-۲۰۸.

قاسمی، زهرا و عرب بیگی، ابوالفضل. (۱۳۹۷). «بررسی انتساب زمانی، مکانی و هویت هنرمند یک دروازه مزین به کاشی هفت رنگ». نگره. ۱۳(۴۶). ۷۴-۸۶. قبادیان، وحید. (۱۳۹۳). معماری در دارالخلافة ناصری: سنت و تجدد در معماری معاصر تهران. تهران: پشتون.

کربلایی حسینی غیاثوند، ابوالفضل و خاکپور، عباس. (۱۳۹۴). «بررسی نقوش و تزیینات مسجد-مدرسه‌های قزوین در دوره قاجار (نمونه موردی: مسجد-مدرسه شیخ الاسلام و سردار)». اولین کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و توسعه اقتصاد شهری. شیراز.

کیانی، مصطفی. (۱۳۹۲). «بررسی و جایگاه هنر آجرکاری تزیینی در معماری دوره پهلوی اول». هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی. ۱۸(۱). ۱۵-۲۸. متولی، عبدالله و حسین آبادی فراهانی، شبنم. (۱۳۹۷). «بررسی کارکردهای تمبر پستی در دوران قاجار و پهلوی اول». پژوهش‌های تاریخی. ۱۰(۱). ۷۹-۹۴.

مکی نژاد، مهدی. (۱۳۸۷). *تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی-تزئینات معماری*. تهران: مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.

مؤمنی دهقی، کورش و حق نگهدار، سارا. (۱۳۹۲). «نوآوری در تزئینات فضاهای داخلی مسجد-مدرسه سپهسالار (شهید مطهری)». *سومین همایش ملی معماری داخلی و دکوراسیون*. اصفهان.

مؤمنی دهقی، کوروش و همکاران. (۱۳۹۲). «بازشناسی معماری مسجد-مدرسه سردار قزوین». *اولین همایش ملی جغرافیا، شهرسازی و توسعه پایدار*. تهران.

مؤمنی، کوروش و مسعودی، زهره. (۱۳۹۶). «بررسی فرم و نقش گلدان در مسجد-مدرسه های قاجار در قیاس با مدارس صفوی (با تأکید بر نقوش مسجد-مدرسه سپهسالار جدید)». *پژوهش هنر*. ۷(۱۴). ۹۳-۱۰۷.

مؤمنی، کوروش و همکاران. (۱۳۹۴). «بررسی تزئینات خانه های قاجاری شهر قم، نمونه موردی خانه شاکری قم». *نگارینه هنر اسلامی*. ۲(۷-۸). ۱۲۸-۱۴۲.

مهدوی نژاد، محمدجواد و همکاران. (۱۳۹۲). «گونه شناسی مسجد-مدرسه های دوره قاجار». *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*. ۱۱. ۵-۱۵.

نظریان، داوود. (۱۳۸۸). *معرفی بنا، آرایه ها و نقوش مسجد و مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار)*. پیام بهارستان. ۲(۴). ۸۷۷-۹۰۰.

نیستانی، جواد و اکبری، زینب. (۱۳۹۳). «مطالعه شباهت ها و تفاوت های موجود در عناصر فضایی-کارکردی مدارس علوم دینی تهران عهد قاجار». *معماری و شهرسازی آرمان شهر*. ۸(۱۵). ۱۴۵-۱۵۵.

وثوق زاده وحیده و حسنی پناه، محبوبه. (۱۳۹۸). «حکمت آب و آینه در معماری اسلامی». *مطالعات هنر و رسانه*. ۱(۲). ۱۴۳-۱۶۲.

هیلن براند، رابرت. (۱۳۸۰). *معماری اسلامی: شکل، کارکرد، معنی*. تهران: روزنه.

Irna. www.irna.ir/news.

Arel. www.arel.ir.

Wikipedia. fa.wikipedia.org.